

ВАСИЛЬ ХАРЦІВ: ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

20-ті роки характеризуються як українське відродження і відзначаються масовим ентузіазмом, пошуками, певними здобутками в економіці, соціальній політиці, духовно-ідеологічній сфері та культурі. Це період становлення національної системи освіти, розроблення нормативної бази, створення стабільних навчальних планів, програм та підручників. У навчальних закладах вивчалися історія та географія України, українська та російська мова й література. Зміст, завдання та організаційні форми нової системи народної освіти й виховання дітей в Україні формувалися в умовах певної самостійності й творчості у вирішенні освітянських питань, а тому мали свою специфіку, яка відслідковується в документах Народного комісаріату освіти («Схема народної освіти У.С.Р.» (1920), «Декларація про соціальне виховання дітей» (1920)), у праці «Соціальне виховання дітей» (1921). Складні соціально-економічні умови в Україні на початку 20-х років сприяли підтримці запропонованої системи професійної освіти та соціального виховання на Першій Всеукраїнській нараді з питань народної освіти у березні 1920 р. та схвалення її на Другій Всеукраїнській нараді в серпні 1920 р. Законодавчо нова українська модель освіти була закріплена в «Кодексі законів про народну освіту У.С.Р.» (1922) та у планах роботи Головоцвуху. Кодекс законодавчо закріпив усі теоретичні і практичні напрацювання українських освітян, визначив такі типи навчально-виховних закладів: дитячий садок (для дітей 4–8 років), трудова школа (для дітей 8–15 років), дитячий будинок (для дітей 4–17 років). Передбачалося відкриття виховних установ для малолітніх правопорушників, а для дітей з фізичними вадами – спецшкіл. Кодекс визначив наступну мету виховання й освіти: формування нового покоління людей соціалістичного суспільства з психологією колективіста, що ґрунтовно володіють необхідною для суспільства кваліфікацією, здатних створити нове суспільство на основі ідей комунізму. Кодекс задекларував принципи нової школи й освіти: єдність на всіх ланках системи освіти, загальне обов'язкове безплатне навчання, спільне для обох статей до 17-річного віку, переваги для дітей робітників і незаможних селян при прийомі до навчальних закладів, утримання освітніх установ за рахунок державного й

місцевого бюджетів, відокремлення школи від церкви.

Діяльність єдиної трудової школи спрямовувалася на поєднання навчання і виховання з продуктивною працею школярів, долучення їх до активної участі в матеріальному виробництві, ранній професійній орієнтації та соціалізації. Соціальне виховання передбачало охорону здоров'я дітей, навчання та виховання в єдності шкільної та позашкільної роботи на основі національних традицій, з опорою на кращі досягнення вітчизняної дореволюційної та зарубіжної педагогіки. Класно-урочна система була замінена бригадно-лабораторною формою. Бригадний метод навчання нівелював роль учителя, який виступав як консультант. Про результати виконання завдання бригадою доповідав бригадир з числа учнів. Якість знань і вмінь учнів, як засвідчили подальші реалії життєвої практики, був недостатній. Ряд наукових розвідок доводять, що такі форми і методи навчання, як «комплексна система», «Дальтон-план» та інші, мали потужний позитивний потенціал і сприяли формуванню логіки цілого замість одномірної логіки та прищеплювали навички самостійного пошуку знань. Нові форми перевірки знань (тестування, щоденники-десятиднівки, бесіди, атестації з тем замість заліків та іспитів і інші) були націлені на розвиток творчих здібностей учнів та студентів, відхід від основ авторитарної педагогіки [2, с. 3].

Нова система освіти потребувала педагогів високої кваліфікації. У «Декларації про соціальне виховання дітей» (1920) зазначалося: «тільки той педагог може проводити ідею соціального виховання, який уміє здійснювати роботу і в дитячому садку, і в школі, і в клубі, і на майданчику».

Протягом 1920–1921 рр. на базі окремих факультетів університетів, вищих жіночих курсів були створені вищі педагогічні навчальні заклади.

До української системи педагогічної освіти входили навчальні заклади двох типів: інститут народної освіти (ІНО) з 3–4-річним терміном навчання і вищі трирічні педагогічні курси як вищий навчальний заклад. Цільове спрямування їх визначалося у відповідності з прийнятою системою освіти. У липні 1920 р. був відкритий Київський інститут народної освіти на базі університету, заснованого в 1834 р.,

Київських вищих жіночих курсів (1906) та Учительського інституту (1909). ІНО мав три факультети: шкільний, дошкільний, лікарсько-педагогічний. З 1921 р. структура інституту змінюється. Створюється два факультети: соціального виховання та професійної освіти. Факультет соціального виховання мав шкільний, дошкільний, лікарсько-педагогічний відділи. Таких інститутів у 1921 р. в Україні було 12. При деяких з них, починаючи з 1922 р., працювали робітничі факультети. Факультети соціального виховання ІНО готували універсальних вчителів, здатних впроваджувати в життя систему соціального виховання у повному її обсязі. Вищі трирічні педагогічні курси значною мірою були орієнтовані на підготовку педагогів для роботи з «раннім і середнім дошкільним віком». Середньої ланки в українській системі педагогічної освіти у 20-ті роки не існувало. Наркомос вважав, що педагог повинен мати тільки «вищу кваліфікацію».

ЦК КП(б) У запропонував підвищити якість підготовки вчителів через покращення педагогічної практики, яка в ДІНО систематично почала проводитися з 1923/24 н.р. [1, с. 106]. Для педагогічних вузів України періоду 1920–1924 років характерним було становлення трьох видів практики: власне педагогічної, громадсько-політичної та виробничої (аграрно-індустріальної). Слід зазначити, що контакти з підприємствами педвузи встановлювали самостійно.

Аналіз науково-педагогічних джерел дозволяє стверджувати про значний інтерес сучасних дослідників до становлення педагогічної освіти та різних аспектів професійної підготовки педагогічних кадрів цього періоду. Це, насамперед, узагальнюючі наукові праці А. Алексюка, С. Гончаренка, О. Глузмана, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, В. Майбороди, В. Лугового, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка. У працях, П. Дроб'язко, В. Липинського, О. Любара, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, Д. Федоренка віддається перевага дослідженню історико-педагогічних аспектів ідеї національної школи, особливостей української концепції та моделі освіти. Здійснені перспективні наукові розвідки з генези духовності в педагогічній думці України, зокрема у 20-ті роки ХХ ст. (Л. Дроб'язко, В. Курило, С. Кузьміна, І. Кучинська, В. Липинський, Л. Медвідь, Б. Ступарик, М. Ярмаченко та ін.), просвітницьких товариств (Л. Березівська, Н. Побірченко та ін.), зарубіжної педагогіки (О. Коваленко, В. Лук'янова, Т. Петрова та ін.). Системне дослідження генези поняття духовності здійснено О. Сухомлинською. Об'єктивне, незаангажоване вивчення історичного досвіду, виявлення здобутків та інноваційного потенціалу цього періоду сприятиме використанню творчих надбань при

розробці сучасної концепції професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів в Україні та критеріїв оцінки якості роботи школи, а відповідно і вчителя.

Мета статті – розкрити освітні процеси на Єлисаветградщині (Центральна Україна) у 20-ті роки ХХ ст. через подвижницьку діяльність талановитого педагога Василя Івановича Харцієва.

Харцієв Василь Іванович (1866–1937), талановитий український педагог, вчився в Катеринославській гімназії та Харківському університеті на історико-філологічному факультеті, викладач російської мови в Харківському реальному училищі, діяльний член Харківського товариства грамотності та педагогічного відділу історико-філологічного товариства, в «Трудах» якого надрукував ряд педагогічних статей. Брав найдіяльнішу участь у розробці посмертних праць О. О. Потєбні та видав III том його «Записок» (Енциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890–1907). Улюблений учень талановитого вченого, який осягав його думку в її тонких нюансах, віддав належне пам'яті Вчителя, поклавши чимало копіткої праці на приведення в порядок посмертних, чорнових рукописів Потєбні з синтаксису та теорії словесності: другий том «Записок по русской грамматике», «Записки по теории словесности» могли бути видані тільки завдяки знанням та працьовитості В. І. Харцієва (Д. Н. Овсяннико-Куликовский. Литературно-критические работы. – М., 1989. – Т. 2. – С. 470–471). Харцієв, на думку науковця В. Чернецького, не прийняв запрошення залишитися при університеті через матеріальні нестатки сім'ї. Василь Іванович змалку звик до напруженої розумової праці: гімназія, університет, потім інтенсивна педагогічна, наукова та громадська діяльність. Завдяки природним здібностям, виключній працьовитості та організованості він став яскравим представником трудової інтелігенції, все своє життя самовіддано дбав про поширення освіти серед народу. Василь Іванович був людиною високоерудованою, глибокої культури, незалежною у своїх поглядах, критично мислячою, як і більшість інтелігентів, перебував у лояльній опозиції до влади – як старої, так і нової. На початку своєї педагогічної діяльності Василь Іванович влаштував у Харкові першу дитячу колонію, був одним з ініціаторів, видавців і працівників журналу «Мирный труд». У 1908 році, після п'ятирічних клопотань перед урядом, у Єлисаветграді вдалося відкрити громадське комерційне училище. Незмінним директором його був професор Харківського університету, статський радник Василь Іванович Харцієв – видатний вчений-філолог, талановитий педагог і організатор шкільної справи.

Єлисаветградський експеримент. Складові

успіху. Василь Іванович брав активну участь у громадському житті Єлисаветграда. Він – гласний місцевої думи, член Товариства грамотності, один з організаторів виставки передвижників у місті. Директор відразу запропонував загальним зборам батьків учнів програму перетворення училища на зразкову школу. Принципово школа Харцієва не відрізнялася від «нових шкіл», але разом з тим вона була унікальною у вітчизняній практиці по цілісності концепції, масовості учнів (600) та їхньому соціальному складу. Харцієв утверджував вчительську корпорацію, прагнув об'єднати колег для здійснення своїх задумів в колектив однодумців. І великою мірою йому це вдалося. З метою вдосконалення педагогічної майстерності, вчителі училища бували на з'їздах у Петербурзі, стажувалися за кордоном.

Учням в комерційному училищі не ставили оцінок і не записували зауважень у щоденники. Система батів замінювалася виробленими на класних комісіях характеристиками. Замість перевірних екзаменів влаштовувалися підсумкові виставки робіт художньої творчості вихованців. Харцієв намагався організувати навчання за власне розробленими методиками. За розкладом проводилися практичні заняття з природознавства, фізики, хімії, товарознавства, на котрих учні самі ставили досліди, виконували лабораторні роботи, розв'язували експериментальні задачі. Проводилися екскурсії на природу, виробництво. На високому рівні в училищі велося викладання мов, як російської, так і іноземних – німецької та французької, також спеціальних дисциплін. Батьки могли відвідувати уроки, засідання класних комісій, брати активну участь у житті школи. В училищі успішно діяв клуб старшокласників; учні писали, читали і обговорювали реферати на найрізноманітніші теми, організували вечори, колективні читання газет та журналів; проводилося анкетування, в тому числі й анонімне, з метою вивчення певних проблем шкільного життя, з'ясування громадської думки з ряду питань. Виконавчим органом була обрана на загальних зборах училища рада клубу. Саме з ініціативи ради з допомогою батьків старшокласники створили бібліотеку шкільних підручників для малоімущих учнів. Започаткував Харцієв і видання самодіяльних учнівських журналів, збірок, альманахів, хоч для продовження цієї ініціативи не вистачало коштів.

Всебічно розвинена особистість не уявлялася Харцієву без єдності з природою. В училищі постійно проводилися екскурсії в природу – до Чорного лісу та Миського саду, за місто, влітку організувалися поїздки в Асканію Нову та Крим. Крім того, у розпорядженні училища був один з кращих парків міста. Там була збудована теплиця, взимку діяв каток, а влітку – оздоров-

чий майданчик. За бажанням учні могли працювати в саду по його благоустрою.

Як бачимо, в основі формування особистості в училищі був задіяний реальний принцип демократизації життя шкільного колективу.

Вихованці комерційного училища любили свій навчальний заклад. Вважали його «за внутрішнім устроєм – щасливим винятком, ... піонером у сфері оновлення школи», «першою сходинкою до школи майбутнього» [3, с. 7].

Концепція школи Харцієва майже повністю була покладена в основу діяльності радянської школи, а результативність життєдайних принципів у Харцієва сьогодні дивують новизною, захоплюють і спонукають до ґрунтовного пізнання його педагогічних ідей [3, с. 1–7].

Харцієву було притаманне почуття високої проби відповідальності за освіту народу, і після громадянської війни він – невтомний, талановитий організатор підготовки вчителів до роботи в навчальних закладах.

Найбільш масовою і дешевою формою підготовки вчителів були педагогічні курси. У 1920 році на літніх курсах з підготовки робітників соціального виховання для них проводилися практичні заняття з ручної праці [6, с. 57]. У «Доповіді шкільної колегії з благоустрою літніх вчительських курсів» (1920 р.) зазначається, що курси проходили робітники, які навчатимуть дітей в єдиній трудовій школі 1-го ступеня. Форми навчання слухачів були різні: теоретичні – лекції, співбесіди; практичні – уроки, екскурсії; і мали виключно методичне спрямування [6, с. 1–2].

Влітку 1920 року Василь Іванович керував двомісячними курсами по підготовці вчителів початкової школи. 30 червня 1920 року відбулося засідання педагогічної ради цих курсів, де в ухвалі повідомлялася Окрнаросвіта, що рада курсів, «...беручи до уваги недостатність загальноосвітньої підготовки, недостатність контролю, недостатність кількості практичних робіт, а також рахуючись з існуючою схемою професійної підготовки, вважає за доцільне встановити для слухачів курсів річний термін» [6].

Вже у 1922 році такі курси з трирічним терміном навчання почали діяти, мали три основні курси і два підготовчі класи. На них працювало 15 лекторів, навчалось 64 учні на основних курсах та 55 – в підготовчих класах. В ряді документів ці курси іменуються вузом. Навчання на них було платним. Професор Харцієв В. І. очолював Єлисаветградські вищі педагогічні курси в 1923–25-х роках. Статут Єлисаветградської педагогічної 3-річної школи передбачав роботу слухачів на сільськогосподарській фермі, в садку, городі, полі, у майстернях, лабораторіях, дитячих клубах [4, с. 44]. Робота педкурсів здійснювалася таким чином: заняття розпочиналися о 16

годині і тривали **6** днів на тиждень, щодня було п'ять занять по **40** хвилин та шосте – з фізкультури; у ранковий час проводилися клубні заняття зі спорту, хорového співу, драматургії, образотворчого мистецтва, працювали предметні гуртки. Крім того, зранку студенти відвідували дитячі заклади, проводили в них педагогічні та психологічні обстеження, виступали в ролі помічників вихователів тощо.

Влітку студенти проходили сільськогосподарську та педагогічну практику в одній з дитячих установ. Якщо такої установи в районі, куди направлявся студент, не було, він повинен був її створити (дитмайданчик, піонерський загін тощо). У ході літньої практики студент повинен був опанувати одним із видів ремесел (гончара, коваля, шевця, теслі тощо) і восени представити комісії зразок власного виробу: пошиті черевики, сплетену корзинку, викуваний цвях, зліплений глечик, виготовлену табуретку тощо. разом з тим студент повинен описати історію, звичаї, мову та інші особливості району, де проходила його практика, зібрати гербарій, колекції та багато іншого. Так що перші педфаківці працювали досить багато, наполегливо, до того ж, як свідчать архівні матеріали, студентське життя **20-х** років було не лише напруженим, але й голодним.

У грудні **1923** року Василя Івановича обрали на з'їзд Рад Єлисаветградського повіту від працівників освіти і культури.

Одночасно він сприяє популярності окружних курсів. Навчальний план окружних курсів у період літнього сезону **1925** року був розрахований на місячний термін навчання вчителів. З **216** годин на трудову підготовку відводилося **58** годин, у тому числі на агрономію – **20** годин, виробничі ухили в школі – **14** годин [4, с. 12]. На вищих Харківських педагогічних курсах вивчалися теми: «Робота в сільському господарстві», «Сільськогосподарська енциклопедія». Влітку вчителі трудових шкіл проходили «перепідготовку». Спілкою «Робітос» разом з інспектурою освіти проводилися літні окружні й районні курси, конференції; крім цього, «кожний повинен на місці працювати в різних педагогічних гуртках. Назрілі педагогічні питання також треба розрішити і розібрати на місцях шляхом самокурсів, загальних бесід та ін.».

Громадянська позиція вчителя мала бути активною: «...учителі не повинні бути відокремлені від життя суспільства, вони повинні зацікавитися ним і віддавати свої сили на користь Держави працею в Сельбудах, по Лікнеп, в Сельрадах на зібраннях, скрізь повинен бути учитель» [4, с. 85–86]. Методичні рекомендації Наркомосвіти націлювали на прикладну спрямованість викладання студентам основ наук.

Так, на ботаніці рекомендували вивчати лікарські рослини, основи агрономії; на зоології – відомості з ветеринарії; на анатомії – надання першої медичної допомоги, дії основних ліків; на суспільствознавстві – абетку комунізму Бухаріна. Вводилися обов'язкові трудові процеси – робота на землі (польові роботи, городництво, тваринництво) і в майстерні, лабораторно-студійні та клубні заняття, екскурсії, педагогічна практика.

На навчання у першу чергу зараховували сільську молодь за направленнями організацій: партійних, радянських, комсомольських, профспілкових, комнезамів, трудових колективів. На вільні місця набирали й місцеву молодь. Найбільше путівок було від комітетів незаможних селян.

Предмети за навчальним планом курсів було розбито на цикли; їм відповідали комісії педагогічного, виробничого та соціального циклів. Ці комісії розглядали методологічні питання, проекти навчальних планів тощо. Навчання у педшколі вважалося в часи воєнного комунізму одним з видів трудової повинності. Тому студентів, які жили в гуртожитках, зараховували на харчування за відповідними нормами.

Більшість лекторів мали високу науково-практичну підготовку (частина – наукові друковані праці, значна кількість – багаторічну педагогічну практику в середніх школах, майже всі – вищу академічну освіту) [5; 7, с. 43]. Слухачі курсів – **75** учителів (**42** чоловіки і **33** жінки) одержали посвідчення. **25** травня **1925** року розпочали роботу **20-денні** курси у місті Одесі з проблеми: «Комплексне викладання в сільській школі».

В. І. Харцієв був ініціатором створення педагогічного вузу у нашому місті, став його першим ректором. У **1927** році педагогічна громадськість України широко відзначила **35-річчя** педагогічної діяльності В. І. Харцієва. Вітальні телеграми надійшли з наркомату освіти України, від делегатів окружного з'їзду спілки «Робос», правління спілки «Робос», окрінспектури освіти, було опубліковано ряд статей і біографічний нарис «Професор В. І. Харцієв». У Харкові на засіданні науково-дослідної кафедри західно-європейської культури при УНО була прочитана доповідь професорів Лазіна та Білецького на тему: «В. І. Харцієв». У **1933** році професора В. І. Харцієва було звинувачено в націоналізмі, почалося його цькування та переслідування. Від таборів його врятували лише похилий вік та смерть.

Проблема реформування і розвитку системи освіти як головний фактор культурного розвитку України **20-х** років є актуальною та важливою для вивчення. На наш погляд, у **20-і** роки в Україні була побудована власна ефективна,

економічно доцільна, соціально спрямована освітня система, яка недостатньо проаналізована і використана в умовах розбудови національної школи суверенної України. Приклад тому – життя і педагогічна діяльність Василя Івановича Харцієва – науковця, педагога, організатора підготовки педагогічних кадрів на Єлисаветградщині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дем'яненко Н. Педагогічна практика в педвузах України 20-х років / Н. Дем'яненко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 102–111.
2. Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Липинський Віталій Володимирович. – Д., 2001. – 393 с.
3. Володимир Чернецький. Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії) / В. К. Чернецький // Кіровоград. «Єлиса-
- вет», 24 червня 1993 р. – С. 1–7.
4. Довідки і посвідчення вчителів про закінчення педагогічних курсів при Єлисаветградському педагогічному інституті і технікумі. 1924–1939 рр. // ДАКО. – Ф. 810, оп. 2, арх. 1749, 166 арк.
5. До всіх окрвиконкомів. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет. 24 / III 1925, № 86 // ДАКО. – Ф. 810, оп. 1, арх. 108, арк. 22.
6. Протоколи совета 2-х місячних педагогічних курсов при отделе народного образования. 1920 г. // ДАКО. – Ф. 816, оп. 1, арх. 46, 114 арк.
7. Резолюції по доповіді Окрінспектури Освіти про стан й розвинення народівіти на Зінов'ївщині на XI Округовому З'їзді Рад 25–30 квітня 1926 р. // ДАКО. – Ф. 810, оп. 1, док. 170, 59 арк.